

De stad in de ogen kijken

Wytske Versteeg & Maarten Hajer

In *Les yeux des pauvres* beschrijft Baudelaire een romantisch avondje in het negentiende eeuwse Parijs. Een koppel bevindt zich in een nieuw en prachtig aangekleed café, maar de romantiek wordt ruw verstoord wanneer de stedelijke werkelijkheid haar gezicht laat zien. Voor het raam van het café verschijnt plotseling een duidelijk uitgehongerde familie, duidelijk zichtbaar in de lichtkegel van het nieuwe gaslicht. De familie staart bewonderend naar binnen, maar omgekeerd weten de twee geliefden niet waar ze nu kijken moeten. De man schaamt zich over de weelde binnen en wendt zich tot zijn geliefde in de verwachting op haar gezicht hetzelfde gevoel terug te zien. Waarop zij zegt: *die mensen zijn onverdraaglijk. Kun je er niet voor zorgen dat ze worden weggejaagd?*

Deze anekdote, vaak aangehaald in de stadssociologie, speelt rond de tijd van Haussmann; de transformatie van Parijs door grootschalige sloop en nieuwbouw. Kleine, nauwe straten en stegen maakten van de ene op de andere dag plaats voor de boulevards en zichtlijnen die we nu zo bewonderen. De kans is groot dat de familie en het paartje elkaar vóór die sloop nooit hadden ontmoet; ze woonden in gescheiden delen van de stad en hadden in principe niets met elkaar te maken. Maar de grootschaligheid van Haussmanns plan veroorzaakte een ontworteling; misschien bevond het nieuwe café zich op exact die plek waar vroeger het huis van de arme familie stond. Zo zorgde de sloop voor een botsing van werelden, een tijdelijke verstoring van de homogene stedelijke enclaves en een nieuwe vorm van zichtbaarheid. Tussen het nu en het eindbeeld, tussen het hier en het elders, tussen het mooi en het lelijk vormen zich een tijd en een ruimte die niet zijn gepland omwille van zichzelf, maar ontstaan als gevolg van een ander ideaalbeeld. Wanneer dat ideaalbeeld een concrete vorm aanneemt, bedekken de nieuw getekende lijnen en pas bedachte concepten alles wat er al was - *het perspectief van een god of een stedenbouwkundige*, zoals het weidse uitzicht elders in dit boek beschreven wordt. Dat is transformatie in de gebruikelijke zin van het woord: de omzetting van de ene vorm in de andere, een wijk die geacht wordt zich van rups tot vlinder te ontwikkelen, van arme wijk tot uitgaansgebied.

Maar van dergelijke 'wereldvreemde' eindbeelden willen we af. *Afscheid van Haussmann*, luidt het in één van de Tussentijd-publicaties, en: *strijd tegen het eindbeeld*. Je kunt je echter afvragen of de Tussentijd niet juist bestaat bij gratie van dat eindbeeld, die normatieve 'finish'. Vaak kan er ruimte ontstaan doordat een bepaald gebied nu nog niet aan voldoet aan dat eindbeeld, met lage prijzen en bijbehorende mogelijkheden als gevolg. Denk maar aan de geschiedenis van de *loft*: eerst bij uitstek de industriële restruimte van de stad, maar via de bohémien cultuur van nieuwe betekenis voorzien en vervolgens door een proces van *gentrification* weer tot *mainstream* geworden: een vastgoedterm die als zodanig alweer een deel van haar waarde verloren heeft (Zukin 1989).

De 'loft' illustreert dat er iets vreemds is met het eindbeeld, of met de aantrekkingskracht van de stad op zich. De stad heeft helemaal geen finish, transformeert zichzelf voortdurend en dat is juist wat we eraan waarderen. We vinden haar mooi om haar lelijkheid, randen en rafels; die leveren immers de frictie en complexiteit die zo kenmerkend zijn voor het grootstedelijk gevoel. Er zijn films

gemaakt en boeken geschreven over de Januskop van de stad en de aantrekkingskracht van de marge. Maar dat schijnbare vanzelfsprekende 'grootstedelijk gevoel' is nog niet zo gemakkelijk te definiëren. Sommige delen van de stad hebben helemaal geen Januskop, die vertonen slechts het onwerkelijk glanzende karakter van een luchthaven of zijn 'gewoon' onveilig en kil. Dus waar zit dat gevoel in, waar komt het vandaan, wat heeft het nodig? Met andere woorden: hoe plan je iets dat niet gepland kan worden, en wat plan je dan eigenlijk precies?

(Eind)Beeldvorming

Beleid kan niet zonder eindbeeld. Zonder eindbeeld is er immers geen reden tot beleid: dan is de situatie blijkbaar goed genoeg zoals die is. Binnen de stedelijke planologie ontstaan eindbeelden dikwijls op basis van een combinatie tussen fysiek ruimtelijke eisen en culturele of sociaal-economische wensbeelden. Dat was al zo in de tijd van Haussmann en geldt nu nog evenzeer. Zo kan er worden besloten tot grootschalige sloop wegens verouderde woningvoorraad - corporaties maken hun berekeningen op basis van een levensduur van niet meer dan vijftig jaar per woning. Die sloop en de daaropvolgende nieuwbouw bieden dan tegelijkertijd een gelegenheid om veranderingen aan te brengen in de samenstelling van de wijk, bijvoorbeeld doordat de nieuw te bouwen woningen in een andere prijsklasse vallen.

Daaraan kleeft een risico. Geavanceerde *renders* schetsen een nieuw beeld voor de wijk op ongeveer dezelfde wijze waarop een plastisch chirurg een *facelift* schetst, een *total make-over*: van het karakteristieke oude gezicht is niets terug te zien. De stedelijke werkelijkheid wordt virtueel en glanzend voorgesteld, en daarmee als onderling uitwisselbaar. In dit opzicht wordt de ruimte door de tijd gedomineerd: het kost doorgaans opvallend weinig moeite om nieuwbouw in de tijd te plaatsen, omdat de ene architect de ander kopieert, de ene mode de andere opvolgt en dat wat ergens lijkt te 'werken' overal wordt nagebootst. Klassieke voorbeelden zijn de grootschalige modernistische plannen uit de jaren zestig en begin jaren zeventig, de bloemkoolwijken uit de late jaren zeventig, de 'witte schimmel' aan de dorpen uit de jaren negentig. Ook onze huidige, vaak historiserende nieuwbouw past keurig in zijn tijd en is niet onproblematisch: niet voor niets wordt er vaak met afgrijzen gesproken over de Disneyficatie van de stad (zie Ghirardo 1996). De overeenkomst lijkt te zijn dat er wordt gebouwd op basis van breed gedeelde discoursen, terwijl amper inspiratie wordt geput uit verschijnselen die wél plaats specifiek zijn en meestal onverwacht optreden, zoals nu eenmaal typisch is voor de stad.

Tegen dergelijke semi-universele vormen van stadsplanologie verzet de Tussentijd zich. Sturing zou moeten niet moeten vertrekken vanuit uniforme eindbeelden, maar vanuit de lokale, reële, alledaagse werkelijkheid van een wijk; beleid op basis van ervaring. De vraag is dan wel hoe die ervaringen tot stand komen: hoe bouwen we de werkelijkheid van onze stedelijke wereld? En wat maakt die wereld reëel en lokaal, met andere woorden, wat voorkomt dat we verdwalen in een stad die zich voortdurend transformeert?

Misschien het meest bekende en invloedrijke onderzoek op dit gebied werd gedaan door de Amerikaanse stedenbouwkundige Kevin Lynch. Natuurlijk heeft iedereen zijn eigen, min of meer biografisch bepaald beeld van een stad, maar Lynch constateerde dat er tussen die individuele beelden vaak een sterke overlap bestond. Die overlap, die bijvoorbeeld blijkt wanneer mensen werd gevraagd uit hun herinnering een plattegrond te tekenen, zou je kunnen beschrijven als een bepaalde mate van consensus over het karakter van de stad of wijk. Sommige delen van de stad bleken beter leesbaar, gemakkelijker te herinneren en eenvoudiger beleefbaar dan

andere. In zijn analyse onderscheidde Lynch drie componenten die het stadsbeeld beïnvloeden: de identiteit en herkenbaarheid van afzonderlijke objecten; de structuur als waarneembare samenhang tussen de afzonderlijke elementen en ten slotte de praktische en emotionele betekenissen. Een leesbaar stadsbeeld bevat zowel relatie-elementen (routes; grenzen) als plaats-elementen (gebieden; knooppunten; oriëntatiepunten).

Onze beleving van de alledaagse werkelijkheid wordt dus niet alleen bepaald door vlakken of punten in de stad, maar ook door de lijnen, routes en paden die de verschillende plaats-elementen met elkaar verbinden. Terwijl rigide eindbeeldplanning zich vaak richt op de verbetering van een bepaald gebied, wordt met de routes doorgaans minder rekening gehouden. Dat komt naar voren in de wijze waarop men plannen presenteert; de *render* toont de nieuwe gebouwenblokken, maar heeft zelden oog voor de bredere omgeving waarin dit oriëntatiepunt terecht komt - een bredere omgeving die de nieuwe wijk beïnvloedt en er op haar beurt door beïnvloedt wordt.

Lynch' benadering helpt ons ook om te begrijpen hoe een sloopgebied van invloed kan zijn op ons stadsbeeld, de herkenbaarheid en leesbaarheid van de gebouwde omgeving. Wanneer een wijk niet meer 'voldoet', gesloopt wordt en lange tijd niet kan worden bewoond, zijn het niet 'slechts' de huizen die tegen de vlakte gaan. Wat er op het spel staat is de verbinding van die wijk met de rest van de stad, het belang van dat specifieke gebied voor ons mentale stadsbeeld en daarmee ook de leesbaarheid van de stad als geheel. Mensen zullen hun routes verleggen wanneer wegen opgebroken zijn, winkels gesloten of moeilijk bereikbaar, huizen verdwenen. Het sloopgebied heeft niets te bieden, 'voelt' onaangenaam en wie er wel doorheen moet, doet dat zo snel mogelijk. Op dat moment rafelt de wijk als het ware uit het weefsel van de stad; de plaats wordt misschien wel verbeterd, maar de relaties worden dunner. Dat geldt des te meer wanneer er bij de daaropvolgende nieuwbouw ook een verandering plaatsvindt in de samenstelling van de bewoners. Niet alleen de routes, maar ook de verhalen en betekenissen verdwijnen, en wat dan kan ontstaan is de ervaringsarmoede zoals Walter Benjamin beschreef.

Nu past die verandering dikwijls uitstekend in de doelen van het ruimtelijk beleid, dat er vaak op gericht is niet slechts de stenen, maar ook de bewonerspopulatie een nieuw gezicht te geven, een nieuwe start voor de wijk. *Tabula rasa*; weg met de oude, slechte reputatie, op naar een nieuw verhaal. Maar dat laatste is nog niet zo gemakkelijk als het lijkt. De eigenheid of 'voorstelbaarheid' van een specifieke wijk zit immers deels in de gebouwde omgeving, maar deels ook in iets dat veel moeilijker te definiëren valt; de archeologisch gelaagde betekenisvelden die bestaan uit enerzijds het praktisch, dagelijks gebruik van de gebouwde omgeving en anderzijds de emotionele waarden die daaraan verbonden zijn. Sloop, gedwongen verhuizingen en braakland vernietigen de geheugenstructuur van de wijk en creëren tenminste tijdelijk een vacuüm.

Mobiel projectbureau OpTrek probeert, zoals in het geval van Hotel Transvaal, dat *vacuüm te vullen, het verleden te verbinden met de toekomst en een nieuwe, kleinschalige sociale structuur te creëren die in de oude, uit elkaar vallende structuur wordt 'geschoven'*, en zo ruimte te scheppen voor het creëren en verbeelden van nieuwe werkelijkheden (**inleiding 1**). Op die manier wordt een nieuw betekenisveld gerelateerd aan het oude: geen *tabula rasa*, maar een doorgaande route tussen heden en verleden met duidelijke oriëntatiepunten daarbinnen. Zoals uit **inleiding 1** blijkt, maakt het projectbureau daarbij een onderscheid tussen de eigen werkwijze, en het tijdelijk 'opfleuren' van een wijk in herstructurering door middel van sociale kunst in opdracht van gemeenten en woningcorporaties. Dat onderscheid

zouden we kunnen vertalen als het verschil tussen enerzijds het opleggen van tijdelijke, min of meer gewilde, exogene betekenissen en anderzijds het duurzamer verkennen van en het voortbouwen op endogene belevingen van de wijk. Waar het erom gaat een herstructureringsgebied te verbinden met het betekenisweefsel, de 'voorstelbaarheid', van de stad, lijkt de tweede strategie kansrijker. Maar waarin zit dan precies het geclaimde verschil tussen 'afleidingsmanoeuvre' en 'actieve getuigenis'? En wat kan er gebeuren als de Tussentijd zelf eindbeeld zou worden?

Tussen transformatie en toerisme

Laten we, om die vragen te beantwoorden, gebruik maken van een invloedrijk beleidsconcept dat op het eerste gezicht wellicht verwant lijkt aan de Tussentijd, en er misschien wel deels de weg voor geplaveid heeft; dat van de creatieve stad. Waar ooit hygiëne en mobiliteit als voornaamste beleidsdoelen van de stadsplanologie golden, is creativiteit een kernwoord in het huidige leefbaarheidsdiscours. Richard Florida, de initiator van de creatieve stadsbeweging, ziet kunstenaars, designers, it'ers, kenniswerkers en bohémiens als de bron van economische groei en bloei van een stad. De 'creatieve klasse' zou niet vragen om lage belastingen of de standaard stedelijke voorzieningen, maar om een authentieke, levendige, tolerante en diverse woonomgeving; van 'oude' economie naar belevingseconomie. Op het gedachtegoed van Florida, en zeker op de empirische onderbouwing daarvan, valt nogal wat af te dingen, maar desalniettemin is de creatieve stad één van de heersende eindbeelden van het stedelijk beleid geworden.

Dat lijkt misschien niet zo erg - wat kan er mis zijn met creativiteit, of met investeringen in een aantrekkelijke, bruisende stedelijke omgeving? Ook hier blijkt echter het gevaar van beleidsontwikkeling volgens een eindbeeld dat overal toepasbaar zou moeten zijn. De creatieve stadsbeweging leidt tot het subsidiëren van hogere inkomensgroepen, maar heeft ook perverse ruimtelijke effecten. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in Porter en Barbers (2006) artikel over de *gentrification* van de Birminghamse Eastside. Beleidsplannen beschrijven het beoogde herstructureringsgebied als onaantrekkelijk, onveilig en verouderd, waarmee de weg vrijgemaakt wordt voor ontwikkeling volgens de idealen van de creatieve stad. Die idealen bepalen ook de wijze waarop het gebied geportretteerd wordt: voor zover er al aandacht is voor de geschiedenis of specificiteit van de bestaande omgeving, is dat slechts in termen van *city marketing*, het erfgoed dat nieuwe groepen aan zal trekken. Hier blijkt duidelijk hoe sterk de (eind)beeldvorming van een bepaald gebied afhangt van de positie van de waarnemer. In het streven naar aantrekkelijke authenticiteit sneuvelt de lokale pub, die tot dan toe met zijn rijke historie een lokaal oriëntatiepunt was.

De Tussentijd is anders dan de Creatieve Stad, al was het maar omdat de eerste een temporeel concept is, terwijl de tweede een ruimtelijke voorstelling geeft. Bovendien is de creatieve stadsbeweging deels verworpen tot een gestandaardiseerd eindbeeld, terwijl de Tussentijd zich nu juist tegen verzet tegen die rigiditeit. Er bestaat echter ook een overeenkomst, want ook de creatieve stadsbeweging nam spontane, creatieve ontwikkeling en de aantrekkingskracht van lokale waarden als vertrekpunt. Maar desalniettemin ontstond er uiteindelijk dikwijls een toeristisch eindbeeld dat de aandacht afleidde niet alleen van grootschalige sloop en onderliggende belangen, maar ook van reeds bestaande, niet voldoende aantrekkelijk geachte kwaliteiten in een gebouwde omgeving. Soms gebeurde dat al in een vroeg stadium, bijvoorbeeld wanneer het discours zich al in de fase van beleidsontwikkeling slechts richtte op transformatie en geen oog meer had voor wat niet paste in het

beleidsverhaal. In andere gevallen hadden beleidsmakers wel oog voor het bestaande, maar leidde de uitvoering tot perversiteiten (zie Harvey 1989)- ook beleidsmakers zijn het eindbeeld niet per se meester. Dat brengt ons bij de terecht gestelde vraag: voor wie en van wie is de Tussentijd eigenlijk? Het gaat daarbij immers niet 'slechts' om financieel-juridische eigendomsconstructies, maar ook om kwesties van betekenis, herinnering en identiteit. Met andere woorden, om de vraag: wie heeft het recht om 'het' verhaal van een wijk te construeren?

Zoals Siebe Thissen in deze bundel opmerkte, passen projecten als Hotel Transvaal en Autonië *perfect in het verlangen naar transformatie en verdeftiging dat ontwikkelaars en vastgoedbeheerders voor ogen staat*. Een begrip als transformatie draagt de klank van wat de Engelsen formuleren als 'motherhood and apple pie': het is bijna onmogelijk om het ermee oneens te zijn. Dat leidt al snel de aandacht af van de politieke lading van de termen: transformatie of verdeftiging betekent niet voor iedereen hetzelfde, en in veel gevallen voor bewoners iets anders dan voor bestuurders of ontwikkelaars. Zo valt in de bijdrage van Venhuizen en Raatgever te lezen hoe ook Transvaal te maken kreeg met een 'fantomidentiteit'. Het herstructureringsbeleid kaderde Transvaal volgens *unique selling-points* als de Hindoestraat en het multicultureel *leisurecenter*. In de wijk aanwezige karakteristieken, initiatieven en kwaliteiten die niet in dat beeld pasten, werden genegeerd. Het laat zich raden in welke richting dergelijke correcties zullen gaan of, in de nog maar al te actuele woorden van Smith (1987: 168):

Het najagen van verscheidenheid, diversiteit en onderscheid vormt de basis van de nieuwe stedelijke ideologie, maar dat is niet zonder tegenstrijdigheden. Het belichaamt een zoektocht naar diversiteit zo lang die in hoge mate geordend is, en een verheerlijking van het verleden zolang het veilig aansluit op het heden.

Het wijst ons op het risico dat een weinig tastbaar en dus kneedbaar goed als creativiteit eenvoudig kan worden gebruikt voor de legitimatie van beleid met een toeristische blik: een vrijblijvende manier van kijken, gericht op attracties en maar al te bereid om alles dat daar niet in past te negeren. Toeristisch beleid beziet de stad door een spiegel van Claude, het hulpmiddel waarmee men tegen het eind van de achttiende eeuw de bestaande omgeving een letterlijk pittoresk aanzien kon geven. Daartoe ging men met de rug naar het landschap staan en bekeek slechts de reflectie ervan; de donkergekleurde spiegel zorgde vervolgens voor een kader, en voor de gewenste versimpeling van kleuren. Uit bovenstaande voorbeelden blijkt wel dat die manier van kijken dikwijls voorkomt in het stedelijk herstructureringsbeleid, maar ook de Tussentijd loopt dat risico wanneer zij misschien onbedoeld tot eindbeeld transformeert - zie het voorbeeld van de creatieve stadsbeweging. Weg van de spiegel van Claude dus, en op naar een duurzame, niet-toeristische Tussentijd. Maar hoe valt zoiets te vertalen in beleid?

Weg van de spiegel van Claude; kijk eens wat vaker in de ogen van de stad

In de anekdote van Baudelaire waarmee dit stuk begon, sluiten de armen die de oude stad vertegenwoordigen nu juist *niet* veilig aan op het vernieuwde heden. Door vlak voor het raam met grote ogen naar binnen te staren, doorbreken ze een ordening en verstoren daarmee de toeristische blik van de cafégängers - een ultiem stedelijke belevenis. Het accepteren van dergelijke onverwachte en dus mogelijk onaangename gebeurtenissen lijkt het cruciale verschil te zijn afleidingsmanoeuvre en getuigenis. Dat betekent ook dat er geen handleiding voor de Tussentijd kan worden geschreven, want een handleiding veronderstelt dat de stad functioneert als een goed

werkend en daarmee voorspelbaar apparaat. Onze beginvraag - hoe plan je iets dat niet gepland kan worden, en wat plan je dan precies - kan daarom slechts ten dele, want niet in zijn algemeenheid, worden beantwoord. Wel kunnen we enkele handreikingen doen voor het aanwinnen van een bestuurlijke manier van kijken, een perspectief dat juist oog heeft voor het plaats specifieke.

Beleid volgens de spiegel van Claude vertrekt vanuit bepaalde, min of meer vastliggende aantrekkelijke eigenschappen en vormt de gebouwde omgeving vervolgens daarnaar - al dan niet door middel van volkomen herstructurering, wanneer niets in het gebied afdoende 'pittoresk' lijkt. Nu zijn *framing* en inkadering uiteraard onlosmakelijk verbonden met beleid, want zonder criteria kan er niet worden gestuurd. Het probleem is alleen dat op deze wijze de wijk zelf uit het oog verloren wordt, en dat gebeurt al in een vroeg stadium van het beleidsproces; het punt waarop de wijk hoofdzakelijk beschreven wordt in termen van problemen, en daarmee als rijp voor herstructurering. Radicaal overheidsingrijpen lijkt dan de enige manier om het gebied nog te redden. Een nieuw eindbeeld domineert de planning en men verliest uit het oog wat in de wijk aanwezig is (inclusief de waarde van het gebouwde kapitaal: zie de Bestof80 bijdrage in deze bundel).

Om iets te kunnen plannen dat niet kan worden gepland, moet de aanvangstijd van de Tussentijd daarom eigenlijk al veel eerder worden gesteld, nog voor het definitieve besluit tot herstructurering wordt genomen. Het vacuüm begint immers al dan, wanneer bestuurlijk nagedacht wordt over de betekenissen van de wijk en de noodzaak tot transformatie. Op dat moment komt de beeldvorming in het spel: wat zijn de oriëntatiepunten in de wijk, hoe lopen de routes, waar liggen de grenzen, welke gebieden horen bij elkaar? Welke verhalen vertelt men, wat betekent deze plek voor wie? Wie huurt de woningen in deze buurt, welke bewoners zijn voortijdig vertrokken of willen nog weg, en waarom? Dergelijke vragen kunnen in kaart brengen hoe bewoners hun buurt beleven, en hoe die buurt (al dan niet) aansluit op het weefsel van de stad. Op die manier kan er een tegenbeeld ontstaan, een plaats specifiek verhaal als tegenwicht voor het dan gangbare ruimtelijk discours. Ook hierbij gaat het dus om het accepteren van datgene wat niet automatisch in het verhaal past, dat wat misschien niet direct gemakkelijk aansluit op het heden en daarom al te gemakkelijk in de marge zou verdwijnen, maar dat door een Tussentijds laboratorium actief voor het bestuurlijk voetlicht wordt gebracht.

Ons inziens gaat het daarbij niet zozeer om een creatieve agenda die in een masterplan moet worden *geinjecteerd*, als wel om de plaats specifieke betekenissen die in het planningsproces moeten worden *gewaardeerd*. Plaats specifieke betekenissen komen dikwijls juist naar voren als 'hinderende factoren', plekken waar correcties gewenst lijken. Dat maakt de waarde van een zo open mogelijk onderzoek gedurende het gehele planproces des te groter. Soms komen daarbij verborgen betekenissen aan het licht; bijvoorbeeld dat huurders liever zouden blijven, maar vertrekken omdat het onderhoud aan hun inmiddels verloederde woningen keer op keer wordt uitgesteld door woningcorporaties die aan grondige herstructurering denken. Een Tussentijds laboratorium zal de verantwoordelijke actoren daarom voortdurend de vraag moeten stellen hoe hun stadsbeeld ontstaan is en wat er door die specifieke *framing* buiten beeld blijft - in het bewustzijn dat het idee van planning voor het 'algemeen' belang op zijn best problematisch en op zijn slechtst volledig fictief is. Het bestuurlijk voordeel van die geplande verstoring is uiteraard dat hierdoor kennis in het planproces wordt gebracht die helpt om zo gericht mogelijk te kunnen ingrijpen; herstructurering als accupunctuur in plaats van als facelift.

Om die rol van actieve getuige en tegendenker te kunnen vervullen, zal een laboratorium voor de Tussentijd wel genoodzaakt zijn om zich op zeer zorgvuldige wijze te verhouden tot actoren als gemeenten en woningcorporaties. Dat is, zoals Venhuizen en Raatgever aangeven, een permanente evenwichtsoefening tussen enerzijds afdoende nabijheid om een rol te kunnen spelen in het planningsproces en anderzijds de vrijheid van denken die afstand vraagt. In termen van eigendomsconstructies is de TtOM daarom een interessant initiatief als nieuwe actorpositie die beide zaken lijkt te combineren. De tijd zal moeten uitwijzen of die positie daadwerkelijk houdbaar is.

Concluderend stellen we dat de Tussentijd een belangrijke rol kan spelen in het in kaart brengen van ruimtelijke betekenisvelden: de routes, oriëntatiepunten en verhalen die samen onze voorstelling van de voortdurend veranderende stad vormen. De Grondwet voor de Tussentijd kan hierbij behulpzaam zijn, door aan deze periode min of meer formele rechten toe te kennen. Omdat papieren rechten echter pas in de dagelijkse praktijk worden 'waar-gemaakt' en betekenis krijgen, sluit zelfs een Grondwet het risico niet uit dat de Tussentijd zelf tot eindbeeld zou kunnen verworden en vervolgens ingezet voor (plaats-) 'oneigenlijke' doelen. Het verschil tussen afleidingsmanoeuvre en actieve getuigenis zit juist in die voortdurend te stellen, en wellicht nooit te beantwoorden vraag: voor wie en van wie is de Tussentijd nu eigenlijk? Vertegenwoordigers van de Tussentijd zullen daarom gedurende het gehele planningsproces als advocaten van de duivel moeten optreden, door te blijven vragen wat er bij het geplande eindbeeld niet in het kader past, om vervolgens precies daarvoor aandacht te vragen en plaats specifieke tegenbeelden te ontwerpen. Ook dit is een oefening in balanceren: om de veelheid aan plaats specifieke verhalen uit de marge te halen, moet immers ook voortdurend worden gezocht naar aanknopingspunten in het gangbare planningsdiscours, naar die ruimtes in het grote verhaal die tegenbeelden toelaten. Zo balancerend tussen plaats en abstractie kan de Tussentijd helpen om datgene te plannen wat niet planbaar is: een stad die niet slechts wordt vormgegeven door tijdelijke modes, maar waarin plaatsen de tijd kunnen domineren.

Ten slotte dit: ook de term transformatie heeft meer betekenissen dan slechts de gangbare 'vormverandering'. Taalkundigen gebruiken de term nog in een andere zin: voor hen is transformatie het proces waarbij een element uit de dieptestructuur van de taaluiting wordt omgezet naar de oppervlaktestructuur. Het naar boven halen van betekenissen - misschien is dat een passend eindbeeld voor de Tussentijd.

Referenties

Ghirardo, D. (1996), *Architecture after modernism* (World of Art), Londen/ New York: Thames & Hudson.

Harvey, D. (1989), *The condition of postmodernity*, Oxford: Blackwell.

Lynch, K. (1960), *The image of the city*, Cambridge MA: MIT Press.

Porter, L. & A. Barber (2006), 'The meaning of place and state-led gentrification in Birmingham's Eastside', *City*, 10:2, 215 — 234.

Smith, N. (1987) 'Of yuppies and housing: gentrification, social restructuring, and the

urban dream', *Environment and Planning D: Society and Space* 5, pp. 151–172.

Zukin, S. (1989) *Loft Living: Culture and Capital in the Urban Age*, Newark: Rutgers University Press.